

УДК 378.244: 165.742

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРИНЦИПУ ГУМАНІЗМУ ПРИ ПРОВЕДЕННІ ІСПИТУ

І. А. Кузнецова

Кременчуцький національний університет імені Михайла Остроградського
вул. Першотравнева, 20, м. Кременчук, 39600, Україна.

E-mail: kuznetsoff.inna@yandex.ua

Розкрито сутність гуманізму та необхідність реалізації принципу гуманізму при проведенні екзамену як найбільш хвилюючого контрольного заходу навчального процесу. Вказуються шляхи дотримання викладачами гуманістичних принципів при прийнятті іспиту у студентів. Стаття наголошує на необхідності дотримання суб'єкт-суб'єктних стосунків, потребі володіння психологічними знаннями, вмінні створити сприятливу атмосферу на іспиті та в самовдосконаленні викладача. Вказано, що дотримання принципів гуманізму при проведенні іспиту не лише сприяє ефективному контролю, а й виховує у студентів відповідний стиль спілкування.

Ключові слова: гуманізм, гуманістичний підхід, контроль знань, індивідуальний підхід, психологічні особливості.

РЕАЛИЗАЦИЯ ПРИНЦИПА ГУМАНИЗМА ПРИ ПРОВЕДЕНИИ ЭКЗАМЕНА

И. А. Кузнецова

Кременчугский национальный университет имени Михаила Остроградского
ул. Первомайская, 20, г. Кременчуг, 39600, Украина.

E-mail: kuznetsoff.inna@yandex.ua

Раскрыта суть гуманизма и необходимость реализации принципа гуманизма при проведении экзамена как наиболее волнующего контрольного мероприятия учебного процесса. Указываются пути соблюдения преподавателями гуманистических принципов при принятии экзамена у студентов. Статья акцентирует внимание на необходимости соблюдения субъект-субъектных отношений, потребности владения психологическими знаниями, умении создать благоприятную атмосферу на экзамене и самосовершенствовании преподавателя. Показано, что соблюдение принципов гуманизма при проведении экзамена не только способствует эффективному контролю, но и воспитывает у студентов соответственный стиль общения.

Ключевые слова: гуманизм, гуманистический подход, контроль знаний, индивидуальный подход, психологические особенности.

АКТУАЛЬНІСТЬ РОБОТИ. Наша країна переживає складні часи й актуальною проблемою сучасного суспільства постало питання цінності життя людини. У такій ситуації виникла потреба звернення до гуманізму як основного принципу функціонування суспільства. Гуманізм постає як певний світогляд, система ціннісних орієнтацій, у центрі яких лежить визнання людини найвищою цінністю на землі. Гуманні цінності є сутнісною ознакою соціальності,

людяності, цивілізованості суспільства.

Освіта є могутнім знаряддям перетворення суспільства. Освіта, орієнтована на розвиток особистості, моделює на рівні життєвих пріоритетів людиноцентричний соціальний устрій. Гуманізація, як парадигма освіти, орієнтована на особистість та її безперервний розвиток. Через гуманістичне наповнення змісту освіти найповніше розкриваються здібності людини, гармонія стосунків людини і навколишнього середовища, суспільства і природи. Освіта формує самодостатню особистість з розвиненими почуттями і волею, здатну жити і працювати у світі постійних змін.

Мета роботи розкрити сутність гуманізму та необхідність реалізації принципу гуманізму при проведенні іспиту.

Основною метою освіти має бути не просто передання певних знань та норм, а формування активної особистості, яка прагне до розвитку, творчості. Для реалізації цієї мети педагогічний процес необхідно організовувати таким чином, щоб кожний із тих, хто навчається, міг би стати суб'єктом власного розвитку. Гуманістичний підхід до освіти передбачає подолання знеособлення, зневаги до суб'єктів навчального процесу, створення всебічних умов для задоволення потреб людини у самовдосконаленні та постійному підвищенні рівня знань і культури. Саму педагогіку називають «наукою про гуманістичне виховання і самовиховання, неперервне навчання і самоосвіту людини в суспільстві, про всебічний і гармонійний розвиток суспільно активного індивіда, підготовленого до повноцінного щасливого особистого життя» [6, с. 8].

Процес гуманізації освіти повинен спрямовувати студентів до постійного самовдосконалення. Майбутні фахівці, які навчались та виховувались в атмосфері гуманістичних тенденцій, привнесуть зерна гуманізації у виробництво, науку, культуру, спілкування тощо. Отже: «Гуманізація освіти є способом творчої орієнтації особистості на утвердження людини як найвищої цінності. ... Вища школа має прагнути, щоб кожен студент оволодів народною культурою, гуманістичними традиціями поваги до людини, гуманістичними цінностями» [11, с. 294].

Аналіз останніх педагогічних досліджень С. Гончаренка, І. Зязюна, Н. Карапузової, Ю. Мальованого та інших свідчать про необхідність гуманізації контролю у вищій освіті. Зокрема, А. Космодем'янський наполягає на тому, що «серед великої армії викладачів вищої школи є ряд осіб, які прагнуть перетворити екзамени з даного предмету у інквізиційний допит з різними відтінками приниження особистості студента...» [9, с. 26]. У таких педагогів може постати питання про ефективність навчання без примусу. Як зазначає В. Возняк, «педагогіка співробітництва не відкидає вимогливості, вона просто її переосмислює і переносить всередину педагогічного процесу, позбавляючи характеру примусу» [3, с. 299].

МАТЕРІАЛ І РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕНЬ. Питанню гуманізації освіти у педагогічній, психологічній та філософській літературі присвячено багато праць. Проблеми особистісно-орієнтованого навчання, психолого-педагогічних основ гуманізації навчання, демократизації взаємовідносин між учителем та

учнем досліджували В. Андрущенко, В. Аванесов, Ш. Амонашвілі, В. Возняк, І. Зязюн, В. Лозова, В. Петровський, І. Підласий та багато інших.

Проте, досить поширені у сучасній освіті теоретичні засади гуманізму не завжди використовуються на практиці. Як зазначає Б.Розлог, «всупереч постійним закликам до «культуризації», олюднення, гуманізації освітньої системи, остання нині не є ні культурною, ні одухотвореною, ні особистісно-спрямованою, ані гуманізованою» [10, с. 32]. Характерними рисами сучасної освітньої системи та навчально-виховної діяльності зокрема є «дегуманізація, утилітаризм, «бездітність», надособистісність, підпорядкованість індивідуального, неповторного загальнозначимому, визнання пріоритету цінностей соціуму над особистісним...» [10, с. 31].

А. Есаулов зауважує, що освіта пронизана технократизмом, і тому відбувся процес зміщення уваги з гармонійного розвитку індивіда на «функціональні можливості особистості, у бік її професійних якостей» [4, с. 22]. Перешкодити цьому має гуманізм, який визнає цінність людини. Через це замість «необхідності ламати і підганяти особистість студента засобами виховання до досконалої моделі особистості приходить необхідність плавного і обережного розвитку людини» [4, с. 23].

Д. Касьянов зазначає, що «освіта має бути не системою нав'язування чи прищеплювання певних догматичних знань і поведінкових моделей, а соціокультурним осередком, у якому людина навчається сама творити важливі для себе світоглядні аксіологічні знання, переконання, ідеали. Освіта – це комунікативне середовище, кожен член якого є самодостатнім суб'єктом, активно спрямованим на самовдосконалення і пошук його найоптимальніших методів» [7, с. 47].

Отже, сучасна освіта потребує перегляду своїх орієнтирів і питання гуманізації освіти займає у цій переорієнтації першочергового значення. Протягом усієї навчально-пізнавальної діяльності важливо дотримуватися принципу гуманізму, але при здійсненні контролю знань ця ідея набуває провідного значення. Найбільш хвилюючим контрольним заходом є екзамен, тому важливим є розгляд питання реалізації принципів гуманізму саме при проведенні іспитів.

Питання гуманізації навчально-виховного процесу має тривалу історію. Так, М. Пирогов був незадоволений існуючою освітньою системою, він вважав, що екзаменаційна форма контролю не відповідала цілям та завданням навчання. На його думку, на екзаменах переслідується прагматична мета – здати його, а не набути знань. «Процес осягнення істини – творчий, індивідуальний і у достатній мірі інтимний погано узгоджується з формальною процедурою іспиту...» [5, с. 44]. М. Пирогов наголошував на тому, що офіційна атмосфера іспиту перешкоджає неупередженому й точному розв'язанню питання про набуті знання учнів. Він не пропонував зовсім відмінити іспити, але перенести акцент з екзаменаційного випробовування на роботу протягом року.

В. Стоюнін підкреслював соціальне значення екзаменів; зазначав, що вони являються смугою перешкод, яку мають подолати усі, хто прагне поступити на державну або громадську службу. Педагог відзначав великий морально-виховний вплив екзамену на особистість, їх зв'язок з першими кроками молоді

людини у доросле життя. Питання щодо екзамену не можна досліджувати без врахування характеру, фізичного та психічного стану учня. Окремо вчений наголошував, що почуття страху, який оволодіває учнями під час екзамену, його основна причина – публічність, урочистість. Тому необхідно «зробити усний екзамен схожим на бесіду, «а не на тортури», а письмовий – схожим на «спокоїну роботу у власному кабінеті» [5, с. 89]. В. Стоюнін засуджував тих викладачів, які під час екзамену думають лише про власний імідж, задаючи питання, які ставлять учнів у незручне становище, збивають з думки. Справжні педагоги повинні підбадьорювати дітей, заспокоювати, допомагати їм розкритися.

Д. Менделєєв вважав, що перехідні та випускні екзаменати треба знищити, а на вступні дивитися як на неминучу необхідність. Вчений зазначав, що при складанні іспиту переживає «муки фізичні та моральні» не лише той, хто відповідає, а й той, хто питає, відчуваючи відповідальність за результати навчання. Учений також наголошує на тому, що вчителю не можна не приймати до уваги особисті якості учнів. «Інший сором'язливий і легко збивається, а між тим прекрасно вчиться – до нього одне ставлення, а інший жвавий і гаразд на слова – до нього треба ставитись інакше» [1, с. 433]. Учні повинні довіряти своєму вчителю, тому що без довіри навчання не буде давати добрих плодів. Д. Менделєєв зазначав, що сенс вищих навчальних закладів «полягає саме у збудженні та спрямуванні перших юних нападів до самодіяльності... Питати треба вже діло, а не одне «слово». [1, с. 437].

Для більшості студентів контрольні заходи (особливо екзамен) являються в тій чи іншій мірі стресовою ситуацією. Психологічна напруга зазвичай не дозволяє студентові у повній мірі мобілізувати свої здібності та адекватно продемонструвати рівень знань, отриманих у результаті навчання. Систему контролю та оцінювання Б. Коротяєв називає «неповноцінною та небезпечною для здоров'я учнів й студентів» [8, с. 135].

Головною причиною стресу, який супроводжує передекзаменаційну підготовку та безпосередньо сам іспит, є невизначеність у багатьох питаннях: як викладач буде проводити іспит; які питання попадуться в екзаменаційному білеті; чи будуть додаткові питання, якщо будуть, то якої складності; чи об'єктивно екзаменатор оцінить відповідь студента; чи зможе студент через хвилювання у повній мірі розкрити свої знання і т.д. Значить, студентові, насамперед, необхідно надати якомога більше інформації про іспит: у якій формі він буде проходити, скільки часу буде відведено на підготовку, якими є критерії оцінювання знань, чи будуть враховані оцінки поточного контролю тощо. Проте викладачам краще надавати дану інформацію студентам не перед іспитом, а на початку вивчення дисципліни.

Педагогу необхідно знати особливості динаміки стресу студентів під час проходження екзамену. Найбільш хвилюючим для студента є спілкування з екзаменатором, і тут виділяють три моменти: отримання білета, відповідь, виставлення оцінки. Саме у ці періоди викладач «повинен проявляти максимум такту, доброзичливості до студента, щоб по можливості «погасити» стресові спалахи, звести їх до мінімуму» [9, с. 26].

Отже, іспит для студента – це випробування не тільки його знань, а й психологічних особливостей. Тому викладач, який приймає іспит, повинен розуміти, що цей контролюючий захід у деякій мірі вирішує долю студента: від екзаменатора залежить як молода людина буде себе почувати під час екзамену; яке враження в нього складеться про викладача, екзаменаційну сесію, увесь навчальний процес; чи буде студент отримувати стипендію; навіть, чи продовжить він своє навчання і так далі. «Відмітка, якій приписується лише невинна роль простого фіксатора результату оцінки, на практиці стає для дитини причиною радості або горя. Не помічати це – значить допустити серйозний психологічний прорахунок в аналізі оцінної сторони навчання» [2, с. 13].

Вирішальну роль у реалізації гуманного підходу має особистість викладача. Тому звернемо увагу на його особисті та професійні якості, які найяскравіше проявляють свої характеристики під час проведення екзамену.

У першу чергу викладач повинен прийняти для своєї педагогічної діяльності схему суб'єкт – суб'єктних відносин зі студентом, яка спрямована на розвиток, плекання неповторності особистості, створення умов для її подальшого саморозвитку. Формування світогляду студента передбачає розвиток його поглядів на самого себе, усвідомлення себе суб'єктом діяльності, носієм суспільних цінностей, соціально значущою особистістю. Для цього викладач повинен посилити діалогічність навчання, організувати навчально-пізнавальний процес так, щоб створити студентам умови для можливості відстояти свої погляди, життєві позиції.

Викладач повинен мати знання з психології та застосувати їх при роботі зі студентами, а особливо при здійсненні контрольних заходів. Знаючи індивідуальні особливості своїх учнів педагог повинен враховувати їх при проведенні іспиту. Особливості, на які повинен звернути увагу викладач, можуть стосуватися: високого рівня тривожності, уповільненого мислення, високої рухливості психіки, вміння краще проявити свої здібності письмово або усно, виявлення студентів з вадами мовлення і т.д. Інколи під час іспиту можуть статися неприємні випадки (сльози, погане самопочуття тих, кого екзаменують), тому знання психології допоможуть педагогу заспокоїти студента та налаштувати на продуктивну роботу при щирому переживанні останнього, або викрити навмисно задуману гру невідготовленого до екзамену студента.

Великого значення для реалізації гуманізму при проведенні іспиту є педагогічний такт, який є складовою педагогічної майстерності і передбачає продуктивне спілкування викладача зі студентами. Виявляється педагогічний такт у моральній культурі викладача, знаходженні міри у відносинах з учнями, умінні керувати своїми почуттями, мовою, поведінкою тощо. Педагогічний такт під час іспиту також виявляється у тому, що екзаменатору під час відповіді студента не коректно відволікатися, займатися сторонніми справами. Це не тільки заважає процесу мислення студента та логічній побудові його міркувань, але й виказує елементарну неповагу до особистості того, хто відповідає.

Викладач має забезпечити на іспиті сприятливу атмосферу його проведення, що полягає в об'єктивному оцінюванні знань, умінь та навичок студентів

та зведенні до мінімуму негативних впливів на психіку студентів. Викладач повинен дати зрозуміти студентам, що він доброзичливо до них ставиться, не переслідує мети їх «завалити», а прагне пробудити в них потребу до свідомої роботи. Студенти мають знати, що педагог буде ставитися до екзаменаційного процесу строго, але справедливо. Звичайно, що всі правила проведення іспиту, про які викладач повідомив учням, повинні здійснюватися на практиці і не розходитися зі словами екзаменатора.

Отже, викладач повинен будувати навчальну діяльність таким чином, щоб створити атмосферу взаємного довір'я, співдружності та співробітництва, що передбачає повагу до особистості кожного окремого студента, дотримання їхніх прав і свобод. Створення сприятливої атмосфери може суттєво зменшити вплив стресової ситуації на організм молодого людини. Робота викладачів при проведенні іспиту повинна бути пов'язана зі зменшенням негативних наслідків на стан студентів та вдосконаленням позитивних заходів. Якщо викладач приділяє велику увагу створенню оптимальної психологічної атмосфери екзамену, це свідчить про його професійну компетентність, особисту культуру, небайдужість до своєї діяльності.

Мова про іспит не повинна залякувати студентів, а вселяти впевненість у справедливому ставленні викладача до їхньої підготовки. Екзамен – це завжди хвилювання, навіть якщо учень добре підготувався до нього. Тому, якщо студентові важко відповісти на поставлене питання, викладач повинен його заспокоїти, дати можливість сісти на своє місце та зібратися з думками, бо якщо студент вчив – він згадає, якщо не вчив – то, звичайно, не зможе відповісти й через деякий час.

Крім комфортної психологічної підготовки до проведення екзамену, важливим чинником його успішного проведення є так звана «технічна» сторона, яка на перший погляд може здатися «дрібницею» та, інколи, не заслуговує на велику увагу з боку викладачів. Мова йде про такі звичайні речі, як вчасність початку екзамену, спокійна атмосфера його проведення, відсутність зовнішніх подразників і т.д., що свідчить про загальну культуру викладача та його вміння створити для студентів нормальні умови проведення контролюючих заходів.

На гуманістичне відношення до студента вказує такий, на перший погляд, простий нюанс, як вміння екзаменатора ставити питання. Питання мають бути зрозумілими, не двозначними. Вони не мають бути провокаційними і такими, що підштовхнуть до неправильної відповіді. Якщо питання-пастки викладач може використати на семінарських чи практичних заняттях, то на екзамені їх задавати неприпустимо.

Хоча викладачеві при проведенні екзамену надається пріоритетна роль, це не означає, що студент не має права висловити свою думку з приводу спірного питання. Звичайно при цьому екзаменатор не повинен виявляти свою зверхність над молодого людиною, роздратування його вільнодумством, вказувати на свою безпомилковість у судженнях. Завдання педагога – підтримувати прояви самостійного, критичного мислення, якщо воно має раціональне зерно, логічність доведення, певну послідовність.

Для реалізації гуманістичних принципів у навчально-пізнавальному процесі великого значення має індивідуальний підхід у процесі навчання. Якщо педагог дотримується цього принципу, то це сприяє формуванню компетентної, культурної, гармонійно розвиненої особистості, яка прагне до самоосвіти, самопізнання, соціально корисної діяльності. Індивідуальний підхід при проведенні іспиту передбачає застосування таких умов, за яких знижується психологічна напруженість, враховуються особливості нервової системи студентів, їх характеру, потенційних можливостей, завдяки чому викладач стає спроможним якомога повніше оцінити знання студентів. До всіх студентів необхідно висувати однакові вимоги у відношенні обсягу й повноти знань, але необхідно приймати до уваги індивідуальні якості кожного: природну повільність, нерішучість, соромливість, зайву самовпевненість, фізичні недоліки тощо. Це сприятиме кращому розкриттю здібностей студента.

ВИСНОВКИ. Таким чином, для реалізації принципів гуманізму під час проведення іспиту викладачам пропонуються такі шляхи його реалізації: прийняття суб'єкт – суб'єктних відносин; знання психології та використання цих знань у ході екзамену; дотримання педагогічного такту; правильна, коректна постановка питання; підтримка проявів самостійного, критичного мислення студента під час відповіді; самовдосконалення викладача; об'єктивне оцінювання знань студентів; знання індивідуальних особливостей студентів та врахування цих знань при проведенні екзамену.

Молоді люди, спілкуючись з викладачем у ході навчального процесу, а особливо при проведенні іспиту, коли від викладача залежить створення комфортної для розкриття їх здібностей атмосфери, «вбирають» манеру спілкування, правильність мови, стиль роботи тощо, які впливають на становлення особистості як носія загальної культури людства. Дотримання принципу гуманізму викладачами у ході проведення екзамену дає можливість не тільки ефективно провести контроль знань молодих людей, а й показує останнім приклад мистецтва спілкування та взаємодії у подальшому житті.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антология педагогической мысли России второй половины XIX – начала XX века / Сост. П. А. Лебедев. – Москва: Педагогика, 1990. – 608 с.
2. Амонашвили Ш. А. Личностно-гуманная основа педагогического процесса / Ш. А. Амонашвили // Минск: Издательство Университетское, 1990. – 560 с.
3. Возняк В. С. Співвідношення розсудку і розуму як філософсько-педагогічна проблема / В. С. Возняк. – Дрогобич: ДДПУ, 2008. – 357 с.
4. Есаулов А. О. Контроль навчальних досягнень студентів (теоретико-методичний аспект). – Київ: Національний аграрний університет, 2005. – 148 с.
5. Золотухина С. Т. Контроль учебно-познавательной деятельности студентов (историко-педагогический аспект): Монография / С. Т. Золотухина, В.И.Лозовая, О. Д. Пташный – Х.: Издательство Вировець А. П. Издательская группа «Апостроф», 2012. – 288 с.

6. Касьяненко М. Д. Педагогіка співробітництва: навчальний посібник / М. Д. Касьяненко // Київ: Вища школа, 1993. – 320 с.
7. Касьянов Д. Філософські завади гуманізації освітнього простору в умовах нанотехнологічного розвитку суспільства / Д. Касьянов // Вища освіта в Україні. – 2012. – № 2. – С. 43–49.
8. Коротяев Б. И. Система контроля, измерения и оценивания знаний студентов в учебном процессе / Б. И.Коротяев, С. Г.Головко // Вісник Луганського національного педагогічного університету імені Т.Шевченка. – 2007. – № 3. – С. 134 – 142.
9. Психолого-педагогические вопросы экзамена в высшей школе: методические рекомендации в помощь преподавателю. / Составитель Э. Л. Щербаков. – Краснодар: Издательство КПИ, 1984. – 57 с.
10. Розлог Б. П. Гуманізм раціональності педагогічного процесу: постмодерністські трансформації: монографія / Б. П. Розлог, М. Б. Розлог. – Луцьк: Волинський національний університет ім. Лесі Українки, 2009. – 176 с.
11. Шегута М. А. Проблеми гуманізації й гуманітаризації освіти / М. А. Шегута // Вісник Луганського національного педагогічного університету імені Т.Шевченка. – 2007. – № 3. – С. 293 – 297.

IMPLEMENTING THE PRINCIPLE OF HUMANISM AT THE EXAM

I. Kuznetsova

Kremenchuk Mykhailo Ostrohradskyi National University

vul. Pershotravneva, 20, Kremenchuk, 39600, Ukraine.

E-mail: kuznetsoff.inna@yandex.ua

The article reveals the essence of humanity and the need to implement the principle of humanism during the exam as the most exciting event of the control of the educational process. The author identifies ways of keeping humanitarian principles by teachers when taking the exam. The article shows the need for keeping subject-subjective relations, necessity in obtaining psychological knowledge, ability to create a favorable atmosphere for examination and self-improvement of the teacher. It specifies that the observance of the principles of humanism during the exam not only facilitates effective control, but also teaches students the appropriate style of communication.

Key words: humanism, humanist approach, control of knowledge, individual approach, psychological characteristics.

REFERENCES

1. Antologiya pedagogicheskoy myisli Rossii vtoroy poloviny XIX – nachala XX veka / Sost. P.A. Lebedev. – Moskva: Pedagogika, 1990. – 608 p.
2. Amonashvili, Sh. A. Lichnostno-gumannaya osnova pedagogicheskogo protsessa / Sh. A. Amonashvili // Minsk: Izdatelstvo Universitetskoe, 1990. – 560 p.
3. Voznyak, V. S. Spivvidnoshennya rozsudku i rozumu yak filosofskopedagogichna problema / V. S. Voznyak. – Drohobych: DDPU, 2008. – 357 p.
4. Esaulov, A. O. Kontrol navchalnykh dosyagnen studentiv (teoretyko-

metodychnyj aspekt). – Kyiv: Nacionalnyj agrarnyj universytet, 2005. – 148 p.

5. Zolotuhina, S. T. Kontrol uchebno-poznavatelnoy deyatelnosti studentov (istoriko-pedagogicheskiy aspekt): Monografiya / S. T. Zolotuhina, V. I. Lozovaya, O.D. Ptashniy – H.: Izdatelstvo Virovets A. P. Izdatelskaya gruppa «Apostrof», 2012. – 288 p.

6. Kasyanenko, M. D. Pedagogika spivrobotnyctva: navchalnyj posibnyk / M.D. Kasyanenko // Kyiv: Vyshha shkola, 1993. – 320 p.

7. Kasyanov, D. (2012) Filosofski zasady gumanizaciyi osvitnogo prostoru v umovax nanotexnologichnogo rozvytku suspilstva [Filosofski Zavada gumanizatsii osvitnogo expanse of minds in nanotehnologichnogo rozvitku for Civil Society] Vyshha osvita v Ukrayini. – 2012. – № 2. – P. 43–49.

8. Korotyayev, B. I. Sistema kontrolya, izmereniya i otsenivaniya znaniy studentov v uchebnom protsesse / B. I. Korotyayev, S. G. Golovko // Visnik Luganskogo nacionalnogo pedagogichnogo univrsitetu Imeni T. Shevchenka. – 2007. – № 3. – P. 134 – 142.

9. Psihologo-pedagogicheskie voprosyi ekzamena v vyisshey shkole: metodicheskie rekomendatsii v pomosch prepodavatelyu. / Sostavitel E.L.Scherbakov. – Krasnodar: Izdatelstvo KPI, 1984. – 57 p.

10. Rozlog, B. P. Gumanizm racional`nosti pedagogichnogo procesu: postmodernistski transformaciyi: monografiya / B. P. Rozlog, M. B. Rozlog. – Luczk: Volynskij nacionalnyj universytet im. Lesi Ukrayinky, 2009. – 176 p.

11. Sheguta M. A. Problemy gumanizaciyi j gumanitaryzaciyi osvity / M.A. Sheguta // Visnyk Luganskogo nacionalnogo pedagogichnogo universytetu imeni T. Shevchenka. – 2007. – № 3. – P. 293 – 297.

Стаття надійшла 12.11.2014.